

Δ'.

ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ

I

Ο κάθε άνθρωπος γνωρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς ψυχικὴ ὄντοτητα, ζῆ τὴ ζωὴ του καὶ τὴν συναισθάνεται ὡς ψυχικὴ πραγματικότητα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι κάθε άνθρωπος χωρίζει τὴν ἑαυτό του ὡς ψυχικὴ ἐσωτερικότητα ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα πού εἶναι γύρω του· καὶ ὅτι ὁ κάθε άνθρωπος χωρίζει τὴν ψυχικὴ του παρουσία ἀπὸ τὴ σωματικὴ του πραγματικότητα. Ἡ ἐσωτερικὴ του παρουσία ἀπαρτίζεται ἀπὸ βιώματα, προσιτὰ ἄμεσα μόνον σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο. Ἡ ἄμεση αὐτὴ γνώση ἢ καλύτερα ἢ γνωριμία τοῦ κάθε ἀνθρώπου μὲ τὴν ψυχικὴ του πραγματικότητα ἀποτελεῖ τὴν ἐσωτερικὴ αὐτοβεβαίωση γιὰ τὸ εἶναι του, γιὰ τὸ ὅτι αὐτὸς ὑπάρχει. "Ὅ,τι αἰσθάνεται καὶ συναισθάνεται, ὅ,τι ποθεῖ καὶ σχεδιάζει, ὅ,τι θέλει καὶ ὅ,τι σκέπτεται, αὐτὰ ὅλα τοῦ εἶναι ἄμεσα δεδομένα, αὐτὰ ἀπαρτίζουν τὴν ἐσωτερικότητά του· αὐτὰ εἶναι ἐγγύτερα ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα στὸν ἑαυτό του. Ἡ ἄμεση ὁμῶς αὐτὴ γνωριμία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὰ ψυχικά του γεγονότα καὶ βιώματα, ἢ ἄμεση αὐτὴ συνείδηση πού ἔχει γιὰ τὸ εἶναι του καὶ τὸ ἐσωτερικό του, ἢ αὐτοβεβαίωση αὐτὴ τῆς ψυχικῆς παρουσίας, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἐπιστήμη περὶ ψυχῆς· εἶναι μόνον μιὰ προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιὰ νὰ προχωρήσῃ κανεὶς βαθύτερα καὶ νὰ συλλάβῃ τὴν ἔννοια τῆς ψυχῆς, δηλαδή ν' ἀποκτήσῃ πλήρη γνώση γιὰ τὸ εἶναι τῆς ψυχῆς. Ἡ ἄμεση, ἐκείνη γνωριμία πού ἔχει ὁ κάθε ἄνθρωπος γιὰ τὴν ψυχικὴ του πραγματικότητα εἶναι συναισθησιμὴ, αὐτοβεβαίωση δίχως λογικὴ, ἐνῶ ἡ γνώση, ἢ ἐπιστήμη, εἶναι καὶ νόηση. "Ἄν ἡ πρώτη γνωριμία εἶναι ἄμεση, ἢ δεύτερη, ἢ γνώση καὶ νόηση, εἶναι ἔμμεση. Ἡ ἔμμεση αὐτὴ κατανόηση εἶναι ἢ ἐπιστήμη περὶ ψυχῆς.

Πρῶτος ὅρος γιὰ ν' ἀφήσωμε τὴν ἄμεση αὐτοβεβαίωση καὶ νὰ προχωρήσωμε στὴν ἔμμεση αὐτοκατανόηση τοῦ ἑαυτοῦ μας εἶναι νὰ χωρίσωμε τὴν ψυχικὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὴ σωματικὴ, νὰ διακρίνωμε καθαρὰ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ νὰ θεωρήσωμε τὴν ψυχὴ ὡς ἀσώματη ἐνότητα. Ὁ αὐστηρὸς αὐτὸς χωρισμὸς εἶναι ἀπαραίτητος, διαφορετικὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ σχηματίσωμε ἀντικειμενικὴ ἔννοια περὶ ψυχῆς. "Ὅ,τι αἰσθανόμαστε καὶ συναισθανόμαστε, ὅ,τι ζοῦμε ἄμεσα στὴν

ψυχική πραγματικότητα, πρέπει να το συλλάβουμε και με το νοῦ μας, με την καθαρή μας νόηση ως ένότητα κατά ποιόν διάφορη από την άπλη σωματικότητα· αλλιῶς ἐμπλεκόμεθα σὲ ἀδιέξοδο και ὁ λόγος περιψυχῆς εἶναι μάταιος. Ἄν δὲν χωρίσωμε τὴν ψυχὴν κατὰ ποιόν ἀπὸ τὸ σῶμα και δὲν τὴν συλλάβωμε ὡς ένότητα, δὲν ὑπάρχει τότε ἐπιστήμη περιψυχῆς, οὔτε ψυχολογία. Ψυχολογία χωρὶς ψυχὴ εἶναι ματαιολογία, ἀπλη κενοδοξία. Ὅτι εἶναι σῶμα, τοῦτο ἔχει ἔκταση, βάρος και ὅλα τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὰ γνωρίσματα. Τὸ ἀσῶμα δὲν ἔχει καμμιά ἀπὸ αὐτὲς τίς ιδιότητες. Καὶ τὰ ἀπλούστερα ψυχικὰ γεγονότα, τὰ αἰσθήματα, εἶναι κατὰ ποιόν διάφορα ἀπὸ τὰ σωματικά και φυσιολογικὰ λειτουργήματα, ἐνεργήματα. Τὰ αἰσθήματα εἶναι ψυχικά, δηλαδὴ δὲν ἔχουν καμμιά σωματικὴ ἢ φυσιολογικὴ ιδιότητα, εἶναι βιώματα τῆς ψυχῆς, εἶναι γνωριστικὲς καταστάσεις· και αὐτὲς δὲν ἔχουν οὔτε ἔκταση οὔτε βάρος, οὔτε καμμιά ἄλλη ὑλικὴ ιδιότητα. Ἐὰν αἰσθήματα εἶναι εἶδος γνωριμίας, πού ἔχει ἡ ψυχὴ γιὰ ἀντικείμενα. Ὅταν λέγοιμε ὅτι τὸ ἀσῶμα δὲν ἔχει καμμιά ιδιότητα τοῦ σωματικοῦ, ἐννοοῦμε ἀκριβῶς τοῦτο : ὅτι εἶναι ἄλλο εἶδος, ἄλλος κόσμος. Ἡ ψυχὴ, ἂν και εἶναι δεμένη με τὸ σῶμα, ἂν και συλλειτουργῇ με τὸ σῶμα, ὅμως δὲν εἶναι σωματικὴ. Τὸ σῶμα εἶναι ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων, ἐνῶ ἡ ψυχὴ δὲν μᾶς εἶναι ποτὲ προσιτὴ με τίς αἰσθήσεις. Εἶναι ἡ ψυχὴ χωριστὴ ένότητα, ὅπως διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὁ Πλάτων ἐχώρισε πρῶτος με αὐστηρότητα λογικὴ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα και εἶπε ὅτι « ἐξ ἀνάγκης ἀγέννητόν τε και ἀθάνατον ψυχὴν ἂν εἴη » (Φαῖδρος, 246, Α). « Ψυχὴν σώματος εἶναι τὸ πᾶν διαφέρουσαν » (Νόμοι, XII, 959 Α). Ἄλλοῦ πάλιν ὀρίζει τὴν ψυχὴν ὡς ἀρχὴν και πηγὴν ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ψυχικοῦ κόσμου.

Ἄν λοιπὸν θελήσωμε νὰ ὀρίσωμε τώρα θετικώτερα τὴν ψυχὴν, πρέπει νὰ εἰποῦμε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ ἑνὸς ἄλλου κόσμου, τοῦ κόσμου πού δὲν φαίνεται, ἀλλὰ πού τὸν ζοῦμε με ἀπόλυτη βεβαιότητα, γιὰ τὴν βεβαιότητα πού ἔχομε γιὰ τὰ ψυχικὰ μας γεγονότα, ὅπου μέσα ὑπάρχομε και ζοῦμε, δὲν τὴν ἔχομε γιὰ τὰ ἄλλα πού εἶναι γύρω μας. Μέσα σὲ ὅλα τὰ ψυχικὰ γεγονότα ὑπάρχει ἡ ψυχὴ ὡς ἀρχὴ, ὡς ἐνιαία και μοναδικὴ ὄντοτητα. Καὶ ὅταν ἓνα ψυχικὸ γεγονός παρέλθῃ ἡ ψυχὴ πού τὸ ὑποβαστάζει μένει, μένει ὡς συνείδηση τοῦ γεγονότος ἐκείνου, και ὡς ἀρχὴ πού τὸ ἔζησε. Ἀλλὰ, ἐνῶ ἡ ψυχὴ εἶναι μαζί με ὅλα τὰ ψυχικὰ γεγονότα και βεβαιώματα, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μ' αὐτά· ἀλλὰ εἶναι ἐκεῖνα και ἄλλη εἶναι αὐτή. Ὡστε δὲν πρέπει νὰ χωρίσωμε μόνον τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ προχωρήσωμε και σὲ δεύτερο χωρισμό : νὰ χωρίσωμε τὴν ψυχὴν ὡς ἀκατάλυτη ένότητα, ὡς οὐσία και παρουσία πνεύματος ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ὅσα ζῆ, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ψυχικὰ γε-

γονότα και βιώματα. Ένα ψυχικό γεγονός είναι ό,τι είναι, δηλαδή είναι διαφορετικό από τ άλλα ψυχικά γεγονότα, δεν είναι τὸ ἴδιο μὲ τ άλλα, διαφέρει ἀπὸ τ άλλα. Ἡ ψυχὴ ἐξ ἄλλου, ἐνῶ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ ὅλα τὰ ψυχικά γεγονότα καὶ βεβαιώματα, εἶναι πάντοτε μέσα σὲ ὅλα· εἶναι παντοῦ. Ἐχει παρουσία μέσα σ' ὅλα· αὐτὰ δίχως ἐκείνη εἶναι ἀκατανόητα καὶ ἀνύπαρκτα. Ἡ ροὴ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, τῶν ψυχικῶν γεγονότων, δὲν εἶναι καὶ ροπὴ τῆς ψυχῆς, δηλαδή ἡ ψυχὴ μένει μέσα σὲ ὅλα αὐτὰ πὸν ρέουν καὶ ἀλλάζουν ἢ αὐτὴ. Μέσα στὸ ἀδιάκοπο γίνεσθαι τοῦ ψυχικοῦ κόσμου ὑπάρχει ἡ ψυχὴ ὡς κέντρο ἀναφορᾶς, ὡς ἀρχὴ καὶ παρουσία καὶ ὅταν τὰ ψυχικά γεγονότα δὲν εἶναι παρόντα, ὅταν ἔχουν παρέρθει, ἐκείνη εἶναι παρούσα. Ἡ ἀμετάπτωτη λοιπὸν ἀρχὴ μέσα σ' ὅλα τὰ ψυχικά γεγονότα εἶναι ἡ ψυχὴ. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ ἢ γνωστικὴ, αὐτὴ γνωρίζει τ άλλα, τὰ γεγονότα, αὐτὴ ἔχει συνείδηση, ἢ μπορούμε νὰ εἰποῦμε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ ἀμετάπτωτη ἐγρήγορη· εἶναι ἐκεῖνο πὸν ἔχει εἶδηση γιὰ τ άλλα καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ὅλα τ άλλα κινουῦνται μέσα της, τώρα εἶναι καὶ ἔπειτα δὲν εἶναι, ἐνῶ ἐκείνη εἶναι πάντοτε, εἶναι μέσα σ' ὅλα, δίχως νὰ διαρρέη ὅπως ἐκεῖνα.

Ἡ ψυχὴ ὅμως, ἀν καὶ εἶναι πάντοτε ἢ σταθερὴ ἀρχὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, εἶναι καὶ κάτι πὸν κινεῖται, πὸν κινεῖ τὸν ἑαυτὸ του. Δὲν εἶναι ὅμως ἢ κίνηση αὐτὴ τοπικὴ, ὑλικὴ, ἀλλὰ εἶναι κίνηση νοητικὴ. Δὲν εἶναι κίνηση ἀπὸ ἓνα σημεῖο τοῦ τόπου στὸ ἄλλο, ἀλλὰ εἶναι κίνηση πνεύματος, ἀπὸ ἓνα νόημα στὸ ἄλλο, ἀπὸ ἓνα γεγονός στὸ ἄλλο. Ἡ ψυχὴ κινεῖται ἀφ' ἑαυτῆς· τοῦτο σημαίνει ὅτι νοεῖ καὶ τὸν ἑαυτὸ της καὶ τ άλλα. Ἐπίσης ἢ κίνηση αὐτὴ τῆς ψυχῆς σημαίνει, ὅτι ἡ ψυχὴ βλέπει τί εἶναι καθὼς προχωρεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα νόημα στὸ ἄλλο, ἀπὸ τὸ ἓνα βίωμα στὸ ἄλλο. Ἡ κίνηση αὐτὴ τῆς ψυχῆς εἶναι ἢ ζωὴ της. Ἀλλὰ καὶ ὅταν λέγωμε ἐδῶ ζωὴ δὲν ἐννοοῦμε τὴ ζωικὴ πραγματικότητα, τὴ ζωικὴ μορφή, ἀλλὰ ἐννοοῦμε πάντοτε τὴ συναίσθηση, δηλαδή τὴ γνώση πὸν ἔχει ἢ ψυχὴ καὶ γιὰ τὸ εἶναι της, τὸ ἓνα καὶ ἀδιαίρετο, καὶ γιὰ τὸ εἶναι τῶν βιωμάτων της. Εἶναι λοιπὸν ἢ ψυχὴ ἢ ἐνότητα τοῦ συνειδέσθαι καὶ τοῦ εἶναι. Ὅλα εἶναι συνειδητὰ μέσα της καὶ ὅλα ὑπάρχουν μέσα της, εἴτε αἰσθάνεται εἴτε συναισθάνεται, εἴτε βούλεται εἴτε σκέπτεται ἢ ψυχὴ, τὰ ὅσα αἰσθάνεται καὶ συναισθάνεται, τὰ ὅσα βούλεται καὶ διανοεῖται ὑπάρχουν μέσα της καὶ μέσα της ἔχουν ἐνότητα. Ὅλη ὅμως αὐτὴ ἢ παρουσία τῆς ψυχῆς, ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος ὁ ἐσωτερικὸς δὲν εἶναι ἀπ' ἀρχῆς δεδομένος, δὲν εἶναι ἔτοιμος ἀπ' ἀρχῆς, ἀλλὰ ἀναπτύσσεται μαζί της καθὼς ἢ ψυχὴ μορφώνεται, καθὼς δηλαδή προχωρεῖ ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς ἀμεσῆς πείρας καὶ γνωριμίας στὴν ἔμμεση γνώση καὶ κατανόηση. Ἡ κίνηση αὐτὴ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ἀμεσὴ βίωση καὶ γνωριμία πρὸς τὴν ἔμμεση κατανόηση καὶ γνώση, ἀπὸ τὴν ἀπλῆ εἶδηση στὴν

συνείδηση και αυτοσυνείδηση είναι τὸ γεγονός πού ὀνομάζουμε μόρφωση. Μόρφωση είναι ἡ συνειδητὴ κίνηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ ἄμεσα δεδομένα πρὸς τὰ ἔμμεσα νοήματα. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπ' ἀρχῆς ἔτοιμη καὶ ἀνεπτυγμένη ἡ ψυχὴ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀυτοαναπτυχθῆ μέσα στὰ νοήματα, μέσα στὰ συναισθήματα καὶ μέσα σὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἐνεργήματα. Ἐκεῖ μέσα μορφώνεται ἡ ψυχὴ, λαβαίνει δηλαδὴ τὴν καθαρὰ μορφὴ τοῦ εἶναι της.

Ὅταν ὅμως λέγουμε, ὅτι ἡ ψυχὴ ἀυτοαναπτύσσεται, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ μᾶς παραπλανήσῃ ὁ ὅρος αὐτὸς καὶ νὰ νομίσουμε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀπ' ἀρχῆς συμπυκνῆ καὶ ὅτι μὲ τὴν ἀνάπτυξιν ἔρχεται ἀπλῶς εἰς φῶς ἐκεῖνο πού ἦταν κρυμμένο, ὅπως ἀπὸ τὸ σπέρμα ἔρχεται εἰς φῶς ἡ μορφὴ τοῦ φυτοῦ. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ νοήσωμε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ψυχὴν, δηλαδὴ κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ὀργανικῆς καὶ γενικῶς τῆς φυτικῆς ζωῆς. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ ἐκφράζεσθαι, ὅταν τὸν ἐφαρμόζωμε στὴν ψυχὴ, σημαίνει κάτι ἄλλο, ὅχι μία αὐτόματη κίνηση ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω, ἀπὸ τὸν πυρῆνα τοῦ σπόρου πρὸς τὴν μορφὴ τοῦ φυτοῦ ἢ τοῦ ζώου, ἀλλὰ σημαίνει μία αὐτενέργητη καὶ αὐτοσύνειδη κίνηση ἀπὸ ἔξω πρὸς τὰ μέσα καὶ ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ οὐσία ὅμως τῆς ψυχῆς εἶναι ἀπειροδύναμη, δηλαδὴ ἔχει ἀπειρὴ δυνατότητα. Μόρφωση λοιπὸν θὰ εἴπῃ νὰ λάβῃ ἡ ψυχὴ συνείδηση γιὰ τὴν ἀπειρὴ αὐτὴ δυνατότητα της — νὰ ἐπιστρέψῃ μέσα της ὥστε νὰ ἰδῆ τὸ ἀπειροδύναμο εἶναι της. Ἀυτοανάπτυξιν λοιπὸν σημαίνει στὴν ψυχὴν κάτι ἀπείρως διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι σημαίνει στὴν φυτικὴν καὶ τὴν ἄλλη ζῶσα φύσιν. Ἐκεῖ τὰ ὅρια τῆς μορφῆς τοῦ φυτοῦ ἢ τοῦ ζώου εἶναι περιορισμένα καὶ ὁ τύπος εἶναι δεδομένος ἀπὸ πρὶν, εἶναι ἔτοιμος, ἐνῶ στὴν ψυχὴν τὸ ἐσωτερικόν, πνευματικόν της ἀνάπτυγμα εἶναι ἀπεριόριστο καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αὐτοσυνείδηση ἢ ἀτερμάτιστη προκοπὴ της. Ἡ ἀνάπτυξιν τῆς ἀπειρῆς αὐτῆς δυνατότητας, πού λέγεται ψυχὴ, εἶναι τὸ ἔργο καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει τὸ δυνάμει εἶναι ἀπὸ τὸ ἐνεργεῖα εἶναι τῆς ψυχῆς καὶ μ' αὐτὸν τὸν χωρισμὸ κατανοεῖ ὅλη τὴ ψυχικὴ πραγματικότητα. Τὸ δυνάμει εἶναι σημαίνει τὴν ἀπειρὴ δυνατότητα καὶ τὸ ἐνεργεῖα εἶναι σημαίνει τὴν πραγματικότητά τῆς ψυχῆς. Ἡ κίνηση τῆς ψυχῆς συντελεῖται ἀπὸ τὸ δυνάμει πρὸς τὸ ἐνεργεῖα, ἀπὸ τὴν δυνατότητα πρὸς τὴν πραγματικότητά. Εἶμαι δυνάμει λογικός, ὅταν εἶμαι ἀκόμα πνευματικῶς ἀνώριμος· εἶμαι ἐνεργεῖα λογικός, ὅταν ὠριμάσω, ὅταν ἡ δυνατότητα γίνῃ πραγματικότητά. Ὅ,τι ὅμως ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία εἶναι τοῦτο : ὅτι, καθὼς ἡ ψυχὴ κινεῖται ἀπὸ τὸ δυνάμει εἶναι πρὸς τὸ ἐνεργεῖα εἶναι, ἀπὸ τὴν δυνατότητα πρὸς τὴν πραγματικότητά, ἀπὸ τὴν ἀφανέρωτη πρὸς τὴν φανερὴ οὐσία της, συνειδητοποιεῖ συνάμα τὴν εὐθύνην της. Καθὼς κινεῖται ἀπὸ τὴν μίαν κατάστασιν εἰς τὴν ἄλλη, συνειδη-

τοποιεῖ τὴν ἐλευθερία της. Καὶ τὸ φυτὸ καὶ τὸ ζῶο εἶναι κίνηση ἀπὸ τὸ δυνάμει πρὸς τὸ ἐνεργεία, δηλαδή καὶ ἐδῶ ἔχομε κίνηση ἀπὸ τὴν δυνατότητα πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ ἡ κίνηση αὕτη εἶναι αὐτόματη. Τῆς ψυχῆς ὅμως ἡ κίνηση ἀπὸ τὸ δυνάμει πρὸς τὸ ἐνεργεία εἶναι αὐτοσυνείδητη· ἀνοίγει μόνη της ἡ ψυχὴ τὴν κατεύθυνση καὶ ζῆ μετὴ συνείδηση τῆς εὐθύνης. Κατὰ τὴν ἐνσυνείδητη αὕτη κίνηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ δυνάμει πρὸς τὸ ἐνεργεία ἀνοίγονται ἀπ' ἀρχῆς μέσα στὴν ψυχὴ οἱ βασικοὶ δρόμοι τοῦ εἶναι της : αἰσθήση, φαντασία, παράσταση, νόηση, βούληση συναίσθημα· ὅλα αὐτὰ εἶναι βασικοὶ τρόποι κατὰ τοὺς ὁποίους κινεῖται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ δυνάμει πρὸς τὸ ἐνεργεία. Ἡ ψυχὴ καὶ ὡς οὐσία καὶ ὡς ἐνέργεια φανερώνεται μέσα σ' αὐτὰ καὶ μέσα σ' αὐτὰ συνειδητοποιεῖ τὸ εἶναι της. Οἱ δρόμοι ποὺ ἀνοίγει ἡ ψυχὴ μετὰ τις βασικὲς της δυνάμεις καὶ ἔρχεται ὡς ἐνέργεια στὴν πραγματικότητα εἶναι ὁ γνωστικός, ὁ πρακτικός, ὁ ποιητικός καὶ ὁ θρησκευτικός. ✓

Ἡ ψυχὴ εἶναι γνωστικὴ, δηλαδή γνωρίζει καὶ ὅσα γίνονται μέσα της καὶ ὅσα συντελοῦνται γύρω της, ποὺ καὶ αὐτὰ κατὰ βάθος γίνονται μέσα της. Ἡ γνώση ὅμως αὕτη δὲν εἶναι παθητικὸς ἀντικατοπτρισμὸς τῶν « πραγμάτων » μέσα της, ἀλλὰ εἶναι αὐτοδύναμη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς· δηλαδή μετὴ γνώση ἡ ψυχὴ ἐνώνει τὰ πολλὰ καὶ διασκορπισμένα καὶ ἀπαρτίζει ἐνότητα συστηματικὴ. Τὰ « δεδομένα » τῶν αἰσθήσεων δὲν τὰ παραλαμβάνει ἕτοιμα, ἀλλὰ τὰ ἐπεξεργάζεται μετὴ τὴν νόησή της, ἡ ὁποία ἐργάζεται σύμφωνα με ὠρισμένα λογικὰ μέτρα. Εἶναι λοιπὸν ἡ γνώση ἔργο δημιουργικὸ τῆς ψυχῆς. Μετὰ τὰ λογικὰ της μέτρα ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ μετὰ τὰ « δεδομένα » τῶν αἰσθήσεων ἀπὸ τὸ ἄλλο οἰκοδομεῖ ἡ ψυχὴ τὸ σύστημα τῆς ἐπιστήμης, ἀνοίγει ἓναν ὀρίζοντα καὶ μιὰ προοπτικὴ βαθύτατη. Τὸ σύστημα τοῦτο ἀπαρτίζεται ἀπὸ νοήματα, γιὰ τὸ τὰ νοήματα εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστήμης. Τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἀπλῶς γνώριμα στὴ συνείδηση πρὶν τὰ ἐπεξεργασθῆ ἡ ἐπιστήμη· ὅταν τὰ ἐπεξεργασθῆ ἀπὸ ἀπλῶς γνώριμα γίνονται γνωστά, δηλαδή λογικῶς κυριαρχημένα. Ὡστε ἡ γνώση εἶναι σχέση τῶν ἐννοιῶν μετὰ τὴν « πραγματικότητα ». Ἡ ἀπλὴ πραγματικότητα τῶν αἰσθήσεων μετασχηματίζεται μετὴ τὴν γνώση, λαμβάνει μορφή καὶ ἡ ἐννοια λαμβάνει περιεχόμενον, πλήρωμα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ὑποκειμενικὴ γνωριμία μεταβάλλεται μετὰ τὴν ἐπιστήμη σὲ ἀντικειμενικὴ γνώση. Τὰ ἀντικείμενα ἡ ψυχὴ ὡς γνωστικὴ δύναμη καὶ ἐνέργεια τὰ θέτει ὡς δικά της, ὡς κτήματά της. Τοῦτο τὸ κατορθώνει μετὰ τοὺς λογικοὺς ὀρισμούς. Οἱ ὀρισμοὶ αὗτοι, ποὺ ἐκφράζουν τὴν οὐσία τοῦ ἀντικειμένου ἐνώνονται ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ ἀπαρτίζουν λογικὴ ἐνότητα. Ἔτσι ὅλη μας ἡ γνώση εἶναι μιὰ διπλὴ σχέση· εἶναι σχέση λογικὴ πρὸς ἀντικείμενα, καὶ σχέση λογικὴ πρὸς τὸν ἑαυτὸν μας, πρὸς τὴν γνωστικὴν μας ἀρχή, τὴν καθαρότητα

λογική ψυχή. Με τή γνώση προχωρούμε πολύ πέρα από τήν άπλή αίσθηση· υπερνικούμε τά άμεσα δεδομένα τών αισθήσεων και αποκτούμε μεγάλο βαθμό έλευθερίας άπέναντι τών πραγμάτων. 'Η έλευθερία αυτή, που χαρίζει ή γνώση, ήταν ή αίτία ώστε ο Πλάτων νά χαρακτηρίση τήν γνώση ως είδος άθανασίας του ανθρώπου. 'Ο άνθρωπος, έφ' όσον διανοεΐται και γνωρίζει, δέν είναι θνητός, αλλά μετέχει τής άθανασίας· με τή γνώση προχωρεΐ πέρα από τήν άπλώς ζωϊκή και θνητή του παρουσία, έλευθερώνεται, γίνεται καθαρή ψυχή. 'Η γνώση όμως, όσο και άν έλευθερώνη, όση έξουσία και άν χαρίζη στον άνθρωπο, είναι καί' έαυτήν πεπερασμένη, γιατί κανένα της επίτευγμα δέν είναι τελικό, ούτε οδηγεί προς τό άπόλυτο. Οίοδήποτε σημείο τής γνώσεως είναι μόνον σταθμός για νά προχωρήση ή ψυχή πάρα πέρα· δέν είναι ποτέ τέρμα. Μόνον επηρμένη ψυχή είναι δυνατόν νά καυχηθῆ ότι με τή γνώση της έφθασε τό άπόλυτο. 'Η αλαζονεία όμως αυτή δέν συμβιβάζεται με τό ήθος τής πραγματικής έπιστήμης. Οί κόσμοι τούς οποίους οικοδομεΐ με τή γνώση της ή ψυχή είναι συστήματα νοημάτων, τά όποια παραμένουν πάντοτε άνοιχτά· ποτέ κανένα άπ' αυτά δέν είναι δυνατόν νά κλείση, δηλαδή νά λάβη τό τέλος.

'Αλλά και ο γνωστικός δρόμος και όλοι οί άλλοι δρόμοι τής ψυχῆς είναι αδύνατο νά εκτιμηθούν ως προς τήν αξία τους και τή δύναμη τους, άν δέν θεωρηθῆ ή ψυχή ή ίδια ως κάτι προσωπικό, ως προσωπικότητα. 'Η ψυχή ως έγώ είναι κυρίως πρόσωπο. 'Η έννοια του προσώπου κλείνει μέσα της τήν έννοια του έγώ, δηλαδή τής μοναδικῆς λογικῆς μονάδας, ή όποια κλείνει μέσα της τήν έννοια τής έλευθερίας. Οί άνθρωποι έχουν προσωπικότητα, έπειδή είναι λογικοί, έπειδή έχουν πνευματικότητα. "Ωστε ή προσωπικότητα δέν είναι τίποτε τό έξωτερικό, αλλά τό κατ' έξοχήν έσωτερικό. "Έχω προσωπικότητα σημαίνει ότι έγώ ως ώρισμένη πνευματική μονάδα έχω άπόλυτη σχέση με τόν έαυτό μου και ότι μέσα σέ όλα τά πεπερασμένα, μέσα σέ όλα τάλλα που είναι αντικείμενα, έχω έλεύθερη έπιστροφή προς τό είναι μου. Γνωρίζω τόν έαυτό μου ως ένότητα πνευματική, τοϋτο ακριβώς σημαίνει ότι έχω προσωπικότητα. 'Η ψυχή λοιπόν δέν είναι μιá τυφλή δύναμη, αλλά είναι κυρίως προσωπική συνείδηση. Γνωρίζει τόν έαυτό της ως πνεϋμα και έχει προσωπική ευθύνη για τόν έαυτό της. 'Ως προσωπικότητα ή ψυχή είναι μοναδική και ανεπανάληπτη, δηλαδή είναι αιώνια καταβολή και δέν ανάγεται σέ άλλα π.χ. στά στοιχειά, ή στήν τυφλή ζωή. Είναι λοιπόν ο άνθρωπος ως ψυχή και πνεϋμα, ως πρόσωπο και έγώ αξία αναντικατάστατη. Και καθένας κατά τήν σχέση του με τόν άλλον είναι μοναδικός και αναντικατάστατος. Είναι ο καθένας ένα αιώνιο σημείο ευθύνης και έλευθερίας. ("Ο,τι λοιπόν ονομάζομε προσωπικότητα, δέν συντίθεται από

ἄλλα οὔτε εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξωτερικῶν αἰτίων· ἡ ψυχὴ ἀνευρίσκει τὸν ἑαυτὸ της, ἀνακαλύπτει τὸν ἑαυτὸ της ὡς μοναδικὴ παρουσία, ὡς μοναδικὴ ὑπαρξή, ὡς ἀρχή. Μὲ τοὺς βασικοὺς της τρόπους, γνωστικὸ, πρακτικὸ, αἰσθητικὸ καὶ θρησκευτικὸ, ἀνοίγει δρόμους μέσα της καὶ οἰκοδομεῖ κόσμους πνευματικούς. Τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν κόσμων δὲν συμπίπτουν ποτὲ μὲ τὰ ὅρια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, οἱ κόσμοι αὐτοὶ τοῦ πνεύματος εἶναι ὀλωσδιόλου διαφορετικοί. "Ἄλλο πρᾶγμα λοιπὸν εἶναι ἡ φυσικὴ πραγματικότητα, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτουν οἱ αἰσθήσεις καὶ ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος, ποὺ εἶναι προσιτὸς μὲ τὴ νόησίν καὶ τὴν ἐσωτερικὴ συναίσθησιν τῆς ψυχῆς. Τὸ μυστικὸ λοιπὸν τῆς προσωπικότητος εἶναι, ὅτι τὰ ὅρια της δὲν συμπίπτουν οὔτε μὲ τὰ ὅρια τῆς ἀπτῆς ζωῆς οὔτε μὲ τὰ ὅρια τῆς φυσικῆς πραγματικότητος. "Ἦδη ἡ παιδικὴ ψυχὴ προχωρεῖ μὲ τὴν φαντασίαν της πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή φυσικὴ πραγματικότητα, πέρα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε περιβάλλον. Τὸ περιβάλλον εἶναι πολὺ στενότερο ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τῆς φαντασίας, ποὺ γεμίζει τὴν ψυχὴν τοῦ παιδιοῦ. Πραγματικὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μιλοῦμε γιὰ περιβάλλον, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν ἄνθρωπον, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ παρουσία ζῇ μέσα σὲ κόσμον ἄλλον, πολὺ εὐρύτερον ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ ἔχουν περιβάλλον καὶ ζοῦν καὶ μένουν μέσα σ' αὐτό· ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὄχι περιβάλλον, ἀλλὰ κόσμον. Καὶ ὁ κόσμος εἶναι οἰκοδομὴ τοῦ πνεύματος· ἀποτελεῖται ἀπὸ νοήματα καὶ ἀπὸ σχέσεις πνευματικές.

"Ὅταν ὅμως λέγωμε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι πρόσωπον, ὑπαρξή, δὲν ἐννοοῦμε μόνον τὴ γνωστικὴν της ἰκανότητα, τὴ λογικότητά της, ἀλλὰ ἐννοοῦμε καὶ τὴν ἠθικὴν της προσωπικότητα. Τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει μόνον γνωστικὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ ἔχει καὶ ἠθικὴν ἐλευθερίαν, δηλαδὴ προσδιορίζεται ἀπὸ ἠθικὴν ποιότητα, ἀπὸ γνωρίσματα ἠθικά. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀνθρώπινη, δηλαδὴ ἀρχή, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἔχει τὴ δύναμιν νὰ ξεχωρίσῃ θετικῶς καὶ ἀρνητικῶς ἠθικὰς ἀξίας, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχει καὶ τὴ βουλευτικὴν δύναμιν νὰ πράττῃ, νὰ θέτῃ ἔργα ἠθικά. Καὶ πρῶτα - πρῶτα θέτει τὸν ἑαυτὸν ὡς ἠθικὸν ἔργον, ὡς μονάδα ἠθικὴν. Τοῦτο θὰ ἦταν ἀδύνατον, ἂν δὲν εἶχε τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ οὐσία τοῦ πνεύματος, τῆς ψυχῆς, εἶναι ἡ ἐλευθερία. Καθὼς ὅμως ἡ ψυχὴ θέτει τὸν ἑαυτὸν ὡς ἠθικὴν προσωπικότητα καὶ αὐταξία, καθὼς ἐνεργεῖ ἠθικὰ καὶ συλλαμβάνει τὴν ἐσωτερικὴν της ποιότητα ὡς ἐλευθερία, κοινωνεῖ μὲ τὸν ἑαυτὸν της. Κατὰ τὴν κοινωνίαν αὐτὴν μὲ τὸν ἑαυτὸν της τῆς γίνεται συνειδητὸν τὸ μοναδικὸν της ἀξίωμα, τῆς γίνεται συνειδητὴ ἡ ἐλευθερία καὶ μ' αὐτὴν κατανοεῖ τὸν ἀνθρωπισμὸν της. Βλέπει μέσα της τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ψυχὴ ὅμως εἶναι κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὴ, δηλαδὴ κοινωνεῖ μὲ τὸν ἑαυτὸν της, ἐπιστρέφει μὲ τὴν ἐλευθερίαν της καὶ

συλλαμβάνει τὸ εἶναι τῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα κοινωνεῖ καὶ με τοὺς ἄλλους, με τὸν πλησίον. Γίνεται λοιπὸν ἡ ψυχὴ ἠθικῶς ἐπιστρέφει πρὸς τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ καθὼς ἐπικοινωνεῖ με τὸν ἄλλον, τὸν πλησίον· ὅπως βλέπει τὸν ἑαυτὸ τῆς βλέπει καὶ τὸν ἄλλον· ὅπως μέσα τῆς βλέπει τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ μέσα στὸν ἄλλον, τὸν πλησίον, βλέπει τὸ ἴδιο ἀξίωμα. Ὅπως με τὴ γνώση τῆς ἡ ψυχὴ ἀνοίγει σχέση, κοινωνία με τὰλλα, τ' ἀντικείμενα, ἔτσι με τὴν ἠθικὴ τῆς αὐτοσυνείδηση ἀνοίγει σχέση με τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ με τοὺς ἄλλους. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ μονάδα ἀπόλυτα ἀπομονωμένη, ἀλλὰ εἶναι κοινωνικὴ, εἶναι μέλος μιᾶς πολιτείας πνευματικῆς, ἐνὸς κόσμου, ὅπου τὰ κέντρα εἶναι τόσα ὅσα εἶναι καὶ τὰ πρόσωπα. Τὰ κέντρα αὐτά, τὰ πρόσωπα, τελνουν νὰ κοινωνήσουν πρὸς ἄλληλα· καὶ ἔτσι νὰ λάβουν μέσα τους τὸ ἕνα τὸν νόμο τοῦ ἄλλου. Τοῦτο εἶναι ἠθικὴ ἐπικοινωνία. Μέσα σ' αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι εἶναι κέντρα ἐνὸς πνεύματος καὶ ἐνὸς συστήματος ἀξιών. Ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλου ἡ ψυχὴ εἶναι κοινωνικὴ, δηλαδή τείνει φύσει νὰ συναναστραφῇ ὅ,τι εἶναι γύρω τῆς. Ἡ προσομιλία εἶναι νόμος τῆς ψυχῆς. Ἐτσι ἐπικοινωνεῖ ἡ ψυχὴ με τὸ σύμπαν. Ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ γίνεται με πολλοὺς τρόπους, με τὴ φαντασία, με τὴ γνώση, με τὸ συναίσθημα, με τὴν ἠθικὴ τῆς συνείδηση. Μιὰ ψυχὴ ποὺ δὲν θὰ εἶχε τὴ δύναμη νὰ συναναστρέφεται εἴτε με τὴ γνώση εἴτε με τὸ συναίσθημα εἴτε με ὁποιαδήποτε ἄλλη δύναμή τῆς, δὲν θὰ ἦταν ὅ,τι ἀκριβῶς εἶναι ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς. Ὡστε καὶ ἡ γνώση καὶ ἡ πράξις καὶ ἡ φαντασία, καὶ τὸ συναίσθημα, καὶ οἱ τέσσερες αὐτὲς θεμελιακὲς λειτουργίες, ἐνώνουν τὴν ψυχὴ, τὴν φέρνουν σὲ συναναστροφή. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος κατὰ τὴ συναναστροφή αὐτὴν φανερόνται στὴν ἐντέλειά τους ὅλες αὐτὲς οἱ βασικὲς τῆς λειτουργίες. Ἐτσι κατὰ τὴν ἠθικὴ ἐπικοινωνία τῆς ψυχῆς με τὶς ἄλλες ψυχὲς αὐτοφανερόνεται καὶ αὐτενεργεῖ ἡ ψυχὴ. Καὶ δίχως αὐτὴν τὴν αὐτενεργεῖα καὶ αὐτοφάνερωση, δίχως αὐτὴν τὴν κοινωνία με τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ με τὶς ἄλλες, δὲν ὀλοκληρῶνεται ἡ οὐσία τῆς. Κατὰ τὴν κοινωνία αὐτὴν ἡ ψυχὴ λαμβάνει καὶ δίνει. Καὶ καθὼς λαμβάνει καὶ δίνει ἀνατρέφεται, δηλαδή ἔρχεται στὴν πραγματικὴ τῆς οὐσία. Ἐτσι ὅλη τῆς ἡ ζωὴ εἶναι ἕνας διάλογος με τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ με τοὺς τοὺς ἄλλους. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ποὺ εἶδε καὶ τὸ παρέστησε κατὰ κλασικώτατο τρόπο ὁ Πλάτων. Ὁ διάλογος εἶναι στὸν Πλάτωνα τὸ βασικὸ ὄργανον ἐκφράσεως τῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς, ἐπειδὴ καὶ ὅλη ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς εἶναι κοινωνία καὶ διάλογος. Με τὴ γνώση, τὴν πράξις καὶ τὴν τέχνη ἡ ψυχὴ ἐπικοινωνεῖ με ἄλλες ψυχὲς ἢ με ἀντικείμενα.

Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὰ τὰ εἶδη κοινωνίας, πέρα ἀπ' αὐτὸν τὸν λογικὸ, ἠθικὸ καὶ αἰσθητικὸ διάλογο, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα βαρύτερο, δηλαδή ἡ ψυχὴ εἶναι καὶ ὀρησκευτικὴ ὑπαρξίς, ὀρησκευτικὴ προσωπικότητα.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ψυχὴ ἀνοίγει ἀπὸ μέσα της ἓνα ὑψηλότερο διάλογο· ἀρχίζει ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἀνώτατον ὄν, τὴν ἀρχὴ τοῦ παντός. Μὲ τὴ γνῶση της, μὲ τὴν πράξη της καὶ μὲ τὴν τέχνη της ἡ ψυχὴ δὲν φθάνει ποτὲ εἰς τὸ τέλος· ὅλα αὐτὰ εἶναι δρόμοι δίχως τέρμα. Ἡ ψυχὴ ὅμως ὡς πνεῦμα, ὡς πνευματικὴ καὶ προσωπικὴ μονάδα, ἐπιποθεῖ τὸ τέρμα, τὴν τελικὴ κατάληξη. Ἀπὸ τᾶλλο μέρος συναισθάνεται, ὅτι, ἂν καὶ εἶναι ἀρχὴ αὐτῶν τῶν δρόμων ποὺ δὲν ἔχουν τέρμα, ἂν καὶ εἶναι ἀφετηρία ὅλου αὐτοῦ τοῦ γνωστικοῦ, πρακτικοῦ καὶ ἠθικοῦ καμάτου, δὲν δημιουργεῖ ἢ ἴδια τὸν ἑαυτὸ της. Καθὼς παρακολουθεῖ τὴ ζωὴ της καὶ τὸ εἶναι της, καθὼς ἐπιζητεῖ νὰ εὔρη τὴν πρώτη της αἰτία, τὴν καταγωγὴ της, τὸ μόνον ποὺ κατορθώνει εἶναι νὰ ὀδηγηθῆται ὀλοένα καὶ περισσότερο στὸ ἐσωτερικὸ της. Μέσα ἐκεῖ βλέπει ὅτι ἡ ζωὴ καὶ τὸ εἶναι της ἀναβλύζουν ἀδιάκοπα δίχως τὴ δική της συμβολή. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ εἶναι της δὲν ἔχουν τέρμα οὔτε πρὸς τὰ μέσα· ὅσο καὶ ἂν ἐσωτερικεύεται εὐρίσκει πάντα τὸν ἑαυτὸ της ὡς εἶναι καὶ ὡς ἐνέργεια. "Ὅ,τι ὅμως εὐρίσκει τὸν ἑαυτὸ του δίχως νὰ εἶναι καὶ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅ,τι ἔχει συναίσθηση τοῦ εἶναι του δίχως νὰ αὐτοδημιουργεῖται, τοῦτο εἶναι πλάσμα καὶ ὄχι πλάστης. Ἡ ψυχὴ λοιπὸν τῶρα συναισθάνεται τὸν ἑαυτὸ της ὡς πλάσμα, ὡς εὔρημα. Συναισθάνεται ὅτι δὲν δημιουργεῖ τὸν ἑαυτὸ της, ἀλλὰ εὐρίσκει τὸν ἑαυτὸ της δημιουργημένο. "Ὅ,τι κατορθώνει ἢ ἴδια μὲ τὴ γνῶση της καὶ τίς ἄλλες ἐνέργειες εἶναι κυρίως: νὰ φέρῃ εἰς φῶς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ εὔρηματος, νὰ ἀναπτύξῃ τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Καὶ καθὼς ἀναπτύσσεται μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον, ποὺ ἢ ἴδια ἀναπτύσσει, κατανοεῖ ὅτι ὁ κόσμος αὐτὸς δὲν ἔχει ὄρια. Ὁ πόθος της ὅμως εἶναι νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τέλος· κι' ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι ἀκατόρθωτο, γυρίζει στὸν ἑαυτὸ της μὴν τυχόν καὶ ἀπ' ἐκεῖ μέσα εὔρη τὴ ρίζα τοῦ εἶναι της. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ, μέσα στὸν ἑαυτὸ της, συναντᾷ ἓνα ἀδιάκοπο ἀνάβλυσμα ζωῆς δίχως ἀρχή. "Ὅσο ἐντείνει αὐτὴν τὴν ἐπιστροφή στὸν ἑαυτὸ της, ὅσο συλλέγεται εἰς ἑαυτήν, ὅσο μετανοεῖ ὕστερα ἀπὸ τὰ κατορθώματα ποὺ ὕψωσε μέσα στὴ σφαῖρα τοῦ πνεύματος, τόσο καὶ συναισθάνεται ὅτι εἶναι πλάσμα, τόσο καὶ γυρίζει μέσα της. Ἡ μετάνοιά της αὐτὴ καὶ ἡ συνείδηση ὅτι εἶναι πλάσμα γεννοῦν τὸ θρησκευτικὸ της βίωμα.

Μέσα σ' αὐτὴν τὴν κατάστασιν ζῆ ταπεινωμένη, βλέπει τὸν ἑαυτὸ της καὶ ὅλα τᾶλλα ὡς πλάσματα, ποθεῖ τὴν αἰώνια ἀρχὴ της, κατακαίεται ἀπὸ τὸν ἔρωτα νὰ γυρίσῃ ὄχι μόνον στὸν ἑαυτὸ της, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχὴ της, στὴν πηγὴ της. Μὲ τὸ συναίσθημα τοῦτο βυθίζεται τῶρα ἡ ψυχὴ μέσα σὲ ὅλα, ὄχι γιὰ νὰ μείνῃ μέσα σ' αὐτὰ, ἀλλὰ γιὰ νὰ περάσῃ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο πέρα ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶναι πλάσματα καὶ νὰ ἐνωθῆ μὲ τὴ ρίζα τῶν πάντων, τὴν ἀρχὴ τοῦ παντός. Μὲ τὴν μετά-

νοια αυτήν και ταπείνωση ή ψυχή δὲν χάνει οὔτε τὴν ἐνότητά της οὔτε τὴ μοναδικότητά της οὔτε τέλος τὴν προσωπικότητά της, ἀλλὰ συναισθάνεται ὅτι ὑπάρχει κάτι ἄλλο ἀνώτερο, ὅπου τὰ προσωπικὰ αὐτὰ κέντρα τοῦ πνεύματος ἀναπαύονται. Ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ διαφορὰ, ἡ διαίρεση γενικὰ ποὺ διακρίνει τὸν κόσμον τῶν πλασμάτων, αἴρεται μέσα σ' ἐκείνη τὴ θεία ἐνότητα, δίχως νὰ καταργεῖται ἡ ψυχή ὡς προσωπικὴ παρουσία πνεύματος. Ὁ ἄνθρωπος τώρα γνωρίζει τὸν ἑαυτό του « ἐν τῷ θεῷ », ἐνῶ πρὶν ἐγνώριζε τὸν ἑαυτό του ἐν τῷ πνεύματί του ἢ ἐν τῷ κόσμῳ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τώρα ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκει ἀνάπαυση, ἐνῶ πρὶν ἦταν μέσα στὸν κάματο. Ἡ ἱκανοποίηση ποὺ εἶχε ἀπὸ τὰ ἔργα του ἦταν σχετικὴ, ἡ ἱκανοποίηση ποὺ ἔχει τώρα εἶναι ἀπόλυτη. Τώρα συναισθάνεται ὅτι σώζεται· δηλαδὴ γυρίζει ὄχι μόνον στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ καὶ στὴν πηγὴ τοῦ ἑαυτοῦ του. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται θεός· ὁ ἄνθρωπος μένει ἄνθρωπος, δηλαδὴ χωριστὴ προσωπικὴ μονάδα πνεύματος. Ὁ ἄνθρωπος κοινωνεῖ μόνον μὲ τὸν Θεό, ἀναπαύεται ἐν τῷ Θεῷ, ἔρχεται πρὸς αὐτόν, κινεῖται πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ὁ Χριστιανισμὸς ἀνέπτυξε πλήρως αὐτὴν τὴν ἐλεύθερη καὶ αὐτενέργητη σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ θεότητα, τοῦ πεπερασμένου μὲ τὸ ἀπείρο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι συνέλαβε σὲ ὅλο της τὸ βάθος τὴν σχέση τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὸ γενικό, τοῦ πλάσματος μὲ τὸν πλάστη καὶ ἀντιστρόφως τὴν σχέση τοῦ δημιουργοῦ μὲ τὸ πλάσμα. Βαθύτερη σχέση τοῦ δημιουργοῦ μὲ τὸ πλάσμα ἀπ' αὐτὴν ἐδῶ δὲν ὑπάρχει : νὰ πάθῃ δηλαδὴ ὁ Πλάστης γιὰ τὸ πλάσμα, νὰ φορέσῃ σῶμα ἀνθρώπου καὶ νὰ πεθάνῃ γιὰ τὸ πλάσμα ὁ πλάστης.

II

Ὅ,τι εἶπαμε ὡς τώρα εἶχε σκοπὸ νὰ δώσῃ μόνον μιὰν εἰκόνα τῆς ψυχῆς, νὰ δείξῃ τὴν ψυχή ὡς ἐνότητα λογικὴ, ὡς παρουσία προσωπικὴ καὶ ὡς πνευματικὴτητα. Ἡ ψυχή εἶναι προσωπικὴ παρουσία πνεύματος μὲ αἰώνια ρίζα. Τοῦτο ὅμως τὸ γεγονὸς τῆς ψυχῆς, αὐτὴν τὴ μοναδικότητα καὶ τὴν ἀναντικατάστατη ἀξία σκεπάζουν σήμερον περισσότερο παρὰ ποτὲ ἄλλοτε τὰ διάφορα ἐπινοήματα εἴτε εἶναι συστήματα κοινωνικὰ εἴτε εἶναι συστήματα καθαρῶς διανοητικά. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀφηρημένου, δηλαδὴ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ψυχή ὡς προσωπικὴ παρουσία, ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ὄντοτητα καὶ προσωπικότητα ποὺ λέγεται ψυχή. Ἐνῶ ἡ ἀληθινὴ διάνοια, δηλαδὴ τὰ λογικῶς ἐγγυημένα συστήματα νοημάτων, ὅπως εἶναι κυρίως τὰ ἀρχαῖα κλασικὰ

έλληνικά φιλοσοφήματα, δὲν λησμονοῦν ποτὲ τὴν πηγὴ τους, δηλαδὴ τὴν ψυχὴ ὡς προσωπικότητα, τὰ ἐπινοήματα καὶ συνθήματα τὰ σημερινά. εἴτε κοινωνικὰ συστήματα εἶναι εἴτε διανοητικὰ κατασκευάσματα ἀπομακρύνουν τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της, τὴν λησμονοῦν. Ἡ ἀληθινὴ ὅμως σκέψη ἔχει σκοπὸ ν' ἀπομακρύνῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀπλῆ χρονικότητα καὶ ἀπὸ τὰ πολλά, ἀπὸ τὴν ἔνδεια καὶ γυμνότητα τῶν ἀπλῶν φαινομένων καὶ νὰ τὴν ἐπαναφέρῃ στὸν ἑαυτὸ της, ὥστε νὰ ἰδῆ καθαρὰ τὸ εἶναι της· δὲν θέλει ὅμως ἡ ἀληθινὴ σκέψη νὰ ἀπομακρύνῃ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τὸ ἀποτράβηγμα τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ ἀντίθετα πρὸς τὴ φύση της, ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα αἰσθητὰ καὶ ἀπὸ τὰ πάθη, καὶ ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τὸ ἀποτράβηγμα τῆς ψυχῆς ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της καὶ μάλιστα τόσο πολὺ ὥστε νὰ λησμονήσῃ, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἀξία, αὐτὴ εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν ἄλλων. Ἡ φιλοσοφία, ἐφ' ὅσον τιμᾷ τὸ ὄνομά της, δὲν ἔρχεται ν' ἀποτραβήξῃ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο της τὸ εἶναι καὶ νὰ τὴν ἀδειάσῃ μέσα σὲ ἄλλα, δεύτερα, ἀλλὰ ἔρχεται νὰ συγκεντρώσῃ τὴν ψυχὴ στὸν ἴδιο της τὸν πυρῆνα, κι' αὐτὸς εἶναι ἡ παρουσία της, ἠθικὴ, λογικὴ καὶ θρησκευτικὴ. Ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ αἰώνιο κέντρο ζωῆς τοῦ πνεύματος· γιὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἡ ἀληθινὴ ὑπαρξή. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτὴ ὡς ὄντότητα πνευματικὴ ἔχει προβλήματα σύμφυτα μὲ τὸ εἶναι της καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ προβλήματα ποὺ ὑποδηλώσαμε πρὶν, ὅταν ἐχαράξαμε σύντομα τὴν καθολικὴ εἰκόνα τῆς ψυχῆς.

Τὰ σημερινὰ ἐπινοήματα, ἐπειδὴ εἶναι ἀπλοῖ ἐγκεφαλισμοί, παραμερίζουν καὶ τὰ πραγματικὰ προβλήματα τῆς ψυχῆς καὶ πρὸ παντὸς παραμερίζουν τὸν ἄνθρωπο ὡς μοναδικὴ καὶ ἀναντικατάστατη ἀξία, ὡς αὐταξία, καὶ βάζουν στὴ θέση του ἄλλα, δεύτερα πράγματα, βάζουν στὴ θέση του κατασκευάσματα καὶ μηχανικὰ ὑποκατάστατα. Ὁμιλοῦν περὶ ἀνθρώπου ὄχι μὲ τρόπο συγκεκριμένο, ἀλλὰ μὲ τρόπο ὀλωσδιόλου ἀφηρημένο, ὀμιλοῦν περὶ ἀξιῶν πολὺ ἀπομακρυσμένων, περὶ πραγμάτων ποὺ θὰ συναντήσῃ ὁ ἄνθρωπος μακριὰ μέσα στὸ μέλλον· δὲν ὀμιλοῦν ὅμως καθόλου περὶ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὸς εἶναι ἀπὸ τὴν οὐσία του. Ἄν ἓνας ἄνθρωπος, αὐτὸς ἐδῶ ὁ ἄνθρωπος, ὁ συγκεκριμένος καὶ μοναδικός, ἂν αὐτὸς ὑπάρχῃ ὡς σημεῖο ἀθανασίας, ὡς ψυχὴ καὶ προσωπικότητα, γι' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν ἐνδιαφέρονται καθόλου τὰ διάφορα κατασκευάσματα καὶ σχέδια. Τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου ἐγκεῖται ἀκριβῶς σ' αὐτό: ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ὁ συγκεκριμένος, ὁ καθένας, ἐνδιαφέρεται ἄπειρα γιὰ τὴ μοναδικὴ του παρουσία καὶ ὑπαρξή, δηλαδὴ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀναντικατάστατη ἀξία του καὶ γιὰ τὴν αἰωνιότητά του. Ἀπ' αὐτὴν τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου περὶ ἀθανασίας ἔρχονται ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ πνεύματος, ἐνῶ ὅταν

λείπη ή συνειδηση αυτή, ή μεταφυσική του ανθρώπου για τον έαυτό του, είναι αδύνατον να γεννηθούν έργα μεγάλα. Με την αφηρημένη σκέψη, δηλαδή την κατασκευαστική και όχι τή γόνιμη, ο άνθρωπος έγινε σχήμα. "Όλα τὰ προβλήματα του έχασαν την πρωταρχική τους αξία. Έτσι έχασε την αξία τους και τὸ πρόβλημα τῆς ἀθανασίας. Τοῦτο ὅμως έγινε, γιατί τὸ πρόσωπο ὡς μοναδική και ἀναντικατάστατη ὑπαρξη παραμερίσθηκε ἀπὸ τὰ σχέδια και τὰ κατασκευάσματα. Ἡ ἐποχή μας παραμερίζει τὴν προσωπικότητα ἢ, ὅπως λέγει κάπου ὁ Κιρκεγκάαρντ, ἡ ἐποχή μας « με φονεύει ὡς πρόσωπο, ὡς συγκεκριμένη μονάδα με προσωπική και ἀνεπανάληπτη παρουσία πνεύματος, και ὕστερα διδάσκει τὴν ἀθανασία τοῦ γενικοῦ, τῆς αφηρημένης γενικότητας », δηλαδή τῆς ἀνθρωπότητας. Τὰ κατασκευάσματα τὰ διανοητικά λησμονοῦν τὴ μοναδική ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, τὴν συγκεκριμένη του ὄντοτητα ἢ ὡς οὐσία. Ὑμῶς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, ὅτι ὑπάρχει ὁ ἴδιος ὡς προσωπική ὄντοτητα. Ὁ πραγματικός ἀνθρωπος, ὅχι ἡ ἐννοιά του, ζῆ και κινεῖται μεταξύ τοῦ πεπερασμένου και τοῦ ἀπείρου, καταγίνεται με τὰ πεπερασμένα, τὰ δουλεύει με τὴ γνώση του και τοὺς ἄλλους τρόπους τοὺς βασικούς τῆς ψυχῆς του, και ἀπὸ τᾶλλο μέρος ἐπιποθεῖ τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα, ἔλκεται με τὸ θρησκευτικό του συναίσθημα πρὸς αὐτήν. Ὁ πραγματικός ἀνθρωπος εἶναι, ὅπως τὸν παρέστησε ὁ Πλάτων, μεταξύ τοῦ πεπερασμένου και τοῦ αἰωνίου· ἡ σύνθεση αὐτῶν τῶν δύο ἀποτελεῖ τὸν συγκεκριμένον ἀνθρώπο, τὴν προσωπικότητα. Μέσα στὴν προσωπικότητα συντίθεται τὸ πεπερασμένο με τὸ ἀπειρο· συντίθεται ὁ κάματος τῆς ψυχῆς νὰ κατακτήσῃ τὸν κόσμο διὰ τῆς γνώσεως με τὴν λαχτάρια της νὰ ἀποτραβηχθῆ ἀπὸ τὰ πεπερασμένα, νὰ γευθῆ τὸ ἀπειρο. Ἡ κατασκευαστική ὅμως διανόηση, ἡ τεχνητή, ἀποκόβει τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ αὐτὴν τὴν πραγματικότητα τοῦ και διαταράσσει τὴ σωστὴ σχέση με τὸν έαυτό του, δηλαδή τὴ σχέση με τὸ προσωπικό του εἶναι, με τὴ μοναδική και ἀναντικατάστατη παρουσία τοῦ πνεύματός του. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ εἶναι κυρίως γνώρισμα τοῦ αἰῶνα μας. Οἱ χριστιανοὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς και οἱ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἦταν κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωποι, δηλαδή εἶχαν πλουσιώτατη ἐσωτερικὴ ζωὴ, εἶχαν προσωπικότητα και ἐξοῦσαν με ἐνταση τὴν προσωπική τους παρουσία, ἢ, ὅπως λέγει ὁ σημερινὸς ὄρος, ἦταν πραγματικὲς ὑπάρξεις. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν προσωπική παρουσία, τὴν αξία τοῦ προσώπου, ἀπομακρύνει τὸν ἀνθρώπο σήμερα και ἡ διανόηση και ἡ τεχνική και ἡ πολιτικὴ και ἡ τέχνη, γιατί ὅλα τὰ δημιουργήματά τους εἶναι σχήματα και δὲν πηγάζουν ἀπὸ ἐσωτερικὴ βίωση, ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ ὑπάρχειν. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα μάλιστα ὁ φιλόσοφος δὲν δημιουργοῦσε μόνον μεγάλα οἰκοδομήματα τοῦ πνεύματός, ποὺ ἦταν ταυτόχρονα και καλλιτεχνήματα, ἀλλὰ ἦταν και ὁ ἴ-

διος ένα καλλιτέγνημα. Θεωρία και πράξη ήταν μέσα του αδελφωμένα ή τουλάχιστον είχε ο ίδιος την ένθερμη τάση να τα αδελφώσει. Μόνον στην μετακλασική εποχή του αρχαίου κόσμου άρχισε να χωρίζεται η θεωρία από τη ζωή, το πνεύμα από την παρουσία, από την ύπαρξη του ανθρώπου. Ο χωρισμός αυτός αργότερα έγινονταν ολοένα και μεγαλύτερος, ώσπου ο Χριστιανισμός όταν ήλθε εύρηκε χωρισμένη τη σοφία, τη γνώση από τη ζωή, την παρουσία του ανθρώπου.

Ο Χριστιανισμός εύρηκε χωρισμένα την διανοητική από την άλλη έσωτερική ζωή. Η «σοφία του κόσμου τούτου», ή αποκομμένη από τη ζωή και αποχωρισμένη γνώση, φαίνεται από την σκοπιά του Χριστιανισμού ως κάτι πολύ δεύτερο, γιατί δεν θέτει καθόλου το πρόβλημα «άνθρωπος». Να θελήσει κανείς ν' αποθεώσει αυτήν τη γνώση, που είναι χωριστή από την ψυχή, που είναι τόσο άσχετη με την έσωτερη πραγματικότητα του ανθρώπου, τούτο θα έσήμαινε, ότι αυτός έχει ήδη παραιτηθῆ από το να βλέπει τον εαυτό του ως προσωπικότητα, ως μοναδική ψυχή και πνευματική οντότητα. Τούτο θα έσήμαινε, ότι αυτός δεν έπραξε από μέσα του ποτέ, ότι δεν έζησε τον εαυτό του κατά την ούσία του, δηλαδή ως πραγματικός άνθρωπος. Το πρόβλημα του ανθρώπου τίθεται λοιπόν από τον Χριστιανισμό όχι κατά την σοφία του κόσμου τούτου, αλλά κατά καινούργιο τρόπο. Τώρα πρόκειται και περί «καινού ανθρώπου» και «περί καινῆς κτίσεως». Τη ζωή του ανθρώπου ο Χριστιανισμός την γυρίζει προς τα μέσα, προς τη ρίζα της, δηλαδή την ψυχή. Να υπάρχει κανείς ως άνθρωπος σημαίνει τώρα να πράττει όχι τόσο προς τα έξω, αλλά προς τα μέσα. Τί σημαίνει τούτο; Σημαίνει να πράττει με συνείδηση μιᾶς αιώνιας ευθύνης, γιατί και η ψυχή είναι ένα σημείο αιωνιότητας. Και τούτο, λέγει ο Χριστιανισμός, το μπορεί κάθε άνθρωπος. Το να είναι λοιπόν κανείς άνθρωπος είναι κάτι άλλο, όλωσδιόλου διαφορετικό από πριν. Οί άνθρωποι είχαν αποκοπεί πριν με το νους τους, με τη γυμνή διανοητικότητα τους από την ψυχή, την πραγματική τους ρίζα, έξοϋσαν έγκεφαλικά. Πρέπει να προχωρήσει κανείς πολύ μέσα στον εαυτό του και να τον ζήσει κατά την άπειροδύναμη παρουσία του για να μπορέσει να καταλάβει πόσο ανούσια και κωμική είναι η ξηρή διάνοηση, το έγκεφαλικό κατασκευάσμα. Και όσο βαθύτερα θα ζῆ κανείς τη μοναδική του παρουσία, την ψυχή του, τόσο και μεγαλύτερη συναίσθηση θα λαβαίνει για την κενότητα τῆς διανοητικῆς πλεκτάνης, που κατασκεύαζε πριν. Η διανοητική πλεκτάνη, τὰ συλλογιστικά κατασκευάσματα, και όταν ακόμη έχουν μιᾶ μεγάλη ιδέα ως βάση, αντιπαρέρχονται την ούσία τῆς ιδέας αὐτῆς και ταυτόχρονα αντιπαρέρχονται την παρουσία τῆς προσωπικότητας. Τῆς ψυχῆς τέλος αντιπαρέρχονται την ένδεια και τον πόνο, δηλαδή την ένδεια που συναισθάνεται ὄντας μακριά από τὸ

ἀθάνατο και τὸν πόνο νὰ ἐνωθῆ μ' αὐτό. Ἐὰν ὑπάρχη ὁμως μιὰ ἀπαράβατη ἀρχὴ μέσα στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ὑπάρχη ἓνα ἀπαράβατο σύνορο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοῦτο εἶναι νὰ μὴ λησιμονάη κανεὶς ὅτι εἶναι πρόσωπο μὲ πόνο γιὰ τὴν ἀθανασία, ὅτι εἶναι ψυχὴ μὲ ἔρωτα πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Τοῦτο ἀκριβῶς σημαίνει, ὅτι ὁ ἀνθρώπος κεῖται μεταξὺ τοῦ πεπερασμένου και τοῦ ἀπείρου. Ζωὴ σὲ ὅλη τῆς τῆ δυνατῆ ἔνταση εἶναι νὰ θυμᾶται κανεὶς και νὰ νοιάζεται γιὰ τὴν ἀθανασία. Τοῦτο ἀκριβῶς γεννάει ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ πνεύματος· κάθε μεγάλο ἔργο τοῦ πνεύματος προϋποθέτει και ἓνα μεγάλο πόνο τοῦ δημιουργοῦ του γιὰ τὴν ἀθανασία.

Ἡ λογικὴ ἐργάζεται μὲ νοήματα και ἡ τάση τῆς εἶναι νὰ ἰδῆ τὸ κάθε τι και τὴν κάθε ὑπαρξὴ sub specie aeterni. Τοῦτο, ἐφ' ὅσον γίνεται γιὰ ἀντικείμενα, γίνεται καλῶς· ἐφ' ὅσον ὁμως γίνεται γιὰ πρόσωπα, γιὰ μοναδικὲς προσωπικὲς μονάδες, πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸν ἑαυτό τους και τὴν πηγὴ τους, ὁδηγεῖ σὲ ἀφαίρεση ἀπαράδεκτη. Τὴν ψυχὴ δὲν πρέπει νὰ τὴν ἰδοῦμε κατὰ τρόπο ἀφηρημένο, γιατί τότε παρακαμπτομε ὅλο τῆς τὸ πρόβλημα, παραγνωρίζομε αὐτὸ τοῦτο τὸ εἶναι τῆς, πού εἶναι μοναδικὴ και ἀνεπανάληπτη αὐταξία. "Ὅλα τᾶλλα ἤμποροῦμε νὰ τὰ ἰδοῦμε και πρέπει νὰ τὰ βλέπωμε κατὰ τὸ σχῆμα τῆς λογικῆς ἀφαιρέσεως, δηλαδή ὡς ἐκπρόσωπα ἑνὸς ὀρισμένου τύπου, ἑνὸς εἶδους, τὴν ψυχὴ ὁμως, ἐπειδὴ εἶναι αὐταξία, πρέπει νὰ τὴν βλέπωμε κατὰ τρόπο συγκεκριμένο. Ἡ ἀφαίρεση ἐδῶ ὄχι μόνον δὲν συμβάλλει εἰς τὴν γνώση, ἀλλὰ και μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ γνώση και ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ ἀπαιτεῖ τὴν αὐτογνωσία· μ' αὐτὴν φανερόνεται τὸ εἶναι τῆς, ἐνῶ κανένα ἄλλο πρᾶγμα δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ γνωρίζῃ τὸν ἑαυτό του. Γιὰ τοῦτο τᾶλλα τὰ γνωρίζομε και πρέπει νὰ τὰ γνωρίζωμε μὲ τὴν ἔννοια· τὸ νόημα ὁμως τῆς ἔννοιας εἶναι ἀκριβῶς γενικό, δηλαδή περιλαμβάνει μέσα του ὅλα τὰ ἀντικείμενα ἑνὸς εἶδους. Τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς εἶναι ἄλλο· πρέπει νὰ ἰδοῦμε τὴν ψυχὴ ὡς κάτι αἰώνιο, ὡς κάτι μοναδικὸ και ἀνεπανάληπτο, ὡς πηγὴ τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος.

Νὰ γυρίσωμε μὲ τὸ νοῦ μας ἀπὸ τὰ γενικά και ἀφηρημένα, νὰ ἐπιστρέψωμε μὲ τὸ νοῦ μας ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἔννοιῶν και νὰ συλλάβωμε τὸ εἶναι τῆς ψυχῆς, τὸν ἑαυτό μας, ὅσο γίνεται πιὸ συγκεκριμένο, τοῦτο εἶναι βέβαια πολὺ δύσκολο· ὅπως εἶναι δυσκολώτερο νὰ ὑπάρχη κανεὶς ὡς ἠθικὴ παρουσία παρά ὡς λογικὴ ἐνέργεια. Τὸ ἀπλούστερο εἶναι και τὸ δυσκολώτερο. Τοῦτο τὸ ἐπιβεβαιώνει τὸ σωκρατικὸ παράδειγμα. Ὁ Σωκράτης, ἂν και εἶναι ἐκεῖνος πού ἐργάσθηκε συνειδητὰ μὲ τὴν ἔννοια, εἶναι ὁμως και ὁ πρῶτος πού σταμάτησε ἐπάνω στὸν ἑαυτό του, στὴν προσωπικὴ του παρουσία. Τοῦτο τὸ κατώρθωσε μὲ

τρόπο πολὺν ἀπλό· τοῦτο ὅμως τὸ ἀπλό εἶναι καὶ τὸ περισσότερο δύσκολο. Νὰ φθάσῃ κανεὶς σ' αὐτὴν τὴν ἀπλότητα τῆς σωκρατικῆς παρουσίας ἴσως τὸ νομίζῃ πολὺ εὐκόλο· ἴσως πιστεῦῃ ἀκόμη ὅτι δὲν χρειάζεται καμμιά δύσκολη τέχνη γι' αὐτό. Καὶ ὅμως τὸ σωκρατικὸ παράδειγμα εἶναι μοναδικό. Τοῦτο ἀκριβῶς δείχνει πόσο δύσκολο ἦταν τὸ κατόρθωμα. Καὶ τὸ κατόρθωμα τοῦτο ἦταν νὰ γνωρίσῃ ὁ Σωκράτης τὸν ἑαυτό του σὲ σχέση μὲ τὴν αἰωνιότητα. Ὁ Σωκράτης δὲν προχώρησε σὲ ἓνα ἀφηρημένον σχῆμα οὔτε κατάργησε τὴν προσωπικότητά του, ἀλλὰ εἶδε τὸ εἶναι του ὡς ἓνα αἰώνιο σημεῖο, ὡς κάτι ἀθάνατο. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι, ἰδίως οἱ μεγάλοι προσωκρατικοί, καὶ οἱ δύο κλασικοί, Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης, δὲν παρεμέρισαν τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς, δὲν κατάργησαν τὴν προσωπικότητα, ἀλλὰ εἶδαν τὴν ψυχὴ ὡς αἰώνιο πυρῆνα, ὡς ἀρχὴ τοῦ λόγου. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι, ὅτι ὁ λόγος δὲν ἀποχωρίσθηκε ἀπὸ τὴν ψυχὴ, ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ὑπαρξή. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐδῶ ἀγωγή τῆς ψυχῆς, ἐτοιμασία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἀθανασία. Ὁ Πλάτων χαρακτηρίζει τὴν φιλοσοφία στὸν Φαίδωνα ὡς μελέτη θανάτου καὶ μελέτη ἀθανασίας. Ὁ Πλάτων χωρίζει καὶ ἀσκεῖ τὴν διάνοια, τὸν λόγο, ἢ ἀσκηση ὅμως αὐτὴ τοῦ λόγου γίνεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν ψυχὴ. Ὁ λόγος εἶναι ὄργανο πού βοηθεῖ τὴν ψυχὴ νὰ λάβῃ μέσα ἤδη ἀπὸ τὴ χρονικότητα συνείδηση γιὰ τὴν ἀθανασία της. Ἀντίθετα ἡ νεώτερη φιλοσοφία καὶ ἰδίως τὰ συστήματα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα ἐχώρισαν τὴ σκέψη ἀπὸ τὴν ψυχὴ τόσο, ὥστε ἡ σκέψη ἔγινε κάτι ἀποκομμένο ἀπὸ τὴν προσωπικότητα, κάτι τὸ ἀφηρημένο, καὶ ἡ ψυχὴ λησμονήθηκε, ἔμεινε πίσω κάπου παραμελημένη καὶ λησμονημένη.

Τὸ αἰώνιο ὅμως πρόβλημα πού καμμιά φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀντιπαρέλθῃ, δίχως νὰ χάσῃ τὸ νόημά της, εἶναι ἡ ψυχὴ. Ἐδῶ συγκεντρώνεται τὸ ἀπειρο ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου, ἐδῶ ἐντείνεται ὁ πόνος τοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ ἐδῶ εὐρίσκεται ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἓνα βάθος ἀπειροδύναμο· τοῦτο εἶναι ἡ ψυχὴ. Ἡ ἀφηρημένη σκέψη, ἡ τυπικὰ διανοητικὴ, ἐγκεφαλικὴ σκέψη παρατιέται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸ τί ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ χάνεται σὲ ἀκροβασίες λογιστικῆς. Τί εἶναι στὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος, ὅτι δηλαδὴ εἶναι παρουσία προσωπικὴ μὲ πόνον γιὰ τὴν αἰωνιότητά του, τοῦτο εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸ ἐκφράσῃ ἡ τυπικὰ λογιστικὴ σκέψη. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πόνος, εἶναι ἐναγώνια προσπάθεια νὰ συλλάβῃ τὸ σκοπὸ του. Ἡ ἐναγώνια ὅμως αὐτὴ προσπάθεια δὲν εἶναι κίνηση τοῦ πνεύματος πρὸς τὰ ἔξω οὔτε εἶναι ἐπιδίωξη νὰ συλλάβῃ τάλλα, πού εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ κίνηση πρὸς τὰ μέσα, ὅπου τὸ κάθε σημεῖο τοῦ δρόμου εἶναι ἐξαγορασμένο μὲ ἀπόλυτη αὐτοσυ-

κέντρωση και μόνωση. Μόνον έτσι έρχεται ο άνθρωπος σε πραγματική έγγύτητα με τον έαυτό του· μόνον έτσι δέν λησμονεί τον έαυτό του, δηλαδή την πυρήνα του. 'Η γνώση τώρα γίνεται γόνιμη για την ανακάλυψη τής ανθρώπινης ούσίας, ενώ πριν ήταν γόνιμη για την ανακάλυψη, την κατανόηση τών πραγμάτων. "Έτσι γύρισε ο Σωκράτης τή γνώση από τά έξω προς τά μέσα, έβαλε σε πρώτη μοίρα τον άνθρωπο και όλα τάλλα τά έβαλε σε δεύτερη μοίρα. 'Αφοϋ, λέγει, δέν γνωρίζω τον έαυτό μου, γιατί νά καταγίνωμαι και νά νοιάζωμαι για τ' άλλα πράγματα; 'Απ' αϋτήν τή σωκρατική θέση περισσότερο απ' ήλες τics άλλες έποχές είναι απομακρυσμένη ή δική μας έποχή. 'Ότι ο άνθρωπος είναι τó πρώτο, ότι ή έσωτερική του πνευματική ύπόσταση είναι εκείνο που πρέπει νά ενδιαφέρη άπειρα τον καθένα, τούτο ή έποχή μας τó έχει φαίνεται όλοτελα λησμονήσει. Τα γενικά σχήματα και κατασκευάσματα καταπνίγουν σήμερα τον συγκεκριμένον άνθρωπο, τή μοναδική αϋταξία του ανθρώπου. Νά προσέξη όμως κανείς τή ρίζα του έαυτου του και νά ιδή τó είναι του ως αιώνιο σημείο, που κανένα σχήμα γενικό δέν ήμπορεί νά τó έρμηνεύση και καμμιά θεωρία δέν μπορει νά τó δικαιώση, τούτο δέν άπαιτεί μονάχα περισυλλογή αλλά και πίστη. 'Με τήν πίστη άνοίγεται τó άπειρον ενδιαφέρον για τήν άπόλυτη αξία τής προσωπικότητας. 'Η πίστη έχει τούτο τó ιδιαίτερο γνώρισμα, ότι αναπτύσσει άπειρο ενδιαφέρον για τήν αξία τής ψυχής. 'Η πίστη όμως είναι ένα άλμα πέρα από τήν άπλή γνώση, είναι μιá αϋτοβεβαίωση για τήν αξία « άνθρωπος » που σχετίζει τον άνθρωπο με τήν αιώνιότητα. v

Ε΄.

Ο ΙΕΡΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ.

I

Ἡ μεγάλη μορφή τοῦ Αὐγουστίνου χωρίζει τὸν ἀρχαῖο, ἑλληνο-ρωμαϊκὸ, κόσμον ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ, τὸν χριστιανικὸ. Ὁ Αὐγουστίνος εἶναι μεγάλο ἱστορικὸ σύνορον, ὑψώνεται ὡς ἄγαλμα μὲ δύο πρόσωπα· μὲ τὸ ἓνα βλέπει πρὸς τὸν κλασικὸν κόσμον καὶ πρὸς τὴν πηγὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν Ἁγία Γραφή, καὶ μὲ τὸ ἄλλο βλέπει πρὸς τὸ μέλλον, πρὸς τὸν Μεσαίωνα. Ὁ Πλωτῖνος καὶ ἡ Ἁγία Γραφή εἶναι οἱ δύο μεγάλες πηγές ὅπουθε ἀντλεῖ ὁ Αὐγουστίνος· ὁ Μεσαίων ὁ δυτικὸς εἶναι ὁ κόσμος ὁ ὅποιος μέλλει νὰ κτισθῇ μὲ τὸ πνεῦμα του. Ἡ ἰσχυρὰ πνευματικὴ πειθαρχία τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, ἡ ὅποια μέλλει νὰ ὑποτάξῃ τοὺς βαρβάρους λαοὺς τῆς Δύσεως, ἡ καθολικὴ χριστιανικὴ παιδεία τῆς Δύσεως θὰ γεννηθῇ ἀπὸ τὸ πλούσιον καὶ φωτεινὸν πνεῦμα τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ μορφή τοῦ Αὐγουστίνου μᾶς εἶναι ἱστορικῶς ἀπὸ ὅλες τῆς τῆς πλευρῆς ἀνοικτὴ· μᾶς ἀποκαλύπτει ὅλο της τὸ βάθος, γιὰ τὴν οἱ πηγές ποὺ μᾶς κληροδότησε ὁ ἴδιος εἶναι πλούσιες. Ὁ ἴδιος ἀνοίγει τὴν ψυχὴν του διάπλατα μὲ τὸν γόνιμον κάλαμόν του. Γράφει ἀδιάκοπα· ἰδίως ἀφ' ὅτου ἐστράφη πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα μεγάλα ἔργα μᾶς ἄφησε πλῆθος ἐπιστολῶν ἀπὸ ὅλη τὴν χριστιανικὴν περίοδον τῆς ζωῆς του.

Ἀλλὰ τὸ μεγάλο μνημεῖον τῆς τέχνης τοῦ λόγου, ὅπου ἀποκαλύπτεται τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Αὐγουστίνου, εἶναι οἱ « Ἐξομολογήσεις » του. Ἔχομε ἐδῶ τὴν αὐτοβιογραφίαν του· ἔργο ἀνυπολόγιστης σημασίας καὶ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικόν. Ἡ αὐτοβιογραφία εἶναι εἶδος λόγου κυρίως χριστιανικόν. Στὴν ἀρχαιότητα παρόμοιον ἔργο θὰ ἦταν ἀδύνατον. Ἡ ψυχὴ μὲ τὸν Χριστιανισμόν ἐσωτερικεύεται, συλλέγεται στὸν ἑαυτὸν της, στοχάζεται τὸ εἶναι της καὶ τὴν ἀποστολὴν της, γίνεται τῶν ὄντων προσωπικότητα, ἱστορία. Οἱ Ἐξομολογήσεις εἶναι ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς προσωπικότητος. Ἡ προσωπικότης ὁμοίως αὐτὴ εἶναι ἢ χριστιανικὴ, ἢ θρησκευτικὴ. Ἀπὸ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔχομε παρόμοιον εἶδος λόγου, γιὰ τὴν δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἔχωμε. Τὸ μοναδικὸν μνημεῖον ἀπὸ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ καταταχθῇ εἰς τὸ ἴδιον εἶδος τοῦ λόγου, εἶναι ἡ ἑβδόμη ἐπιστολὴ τοῦ

Πλάτωνος. Ἄλλὰ ἓνα ἀγεφύρωτο χάσμα χωρίζει τὴν ἑβδόμη ἐπιστολὴ τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τῆς Ἑξομολογήσεως τοῦ Αὐγουστίνου· εἶναι τὸ χάσμα ποῦ διχάζει τὸν ἀρχαῖο κλασικὸ ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ κόσμον. Ἡ ψυχὴ ἢ ἑλληνικὴ, ἔτσι ὅπως φανερώνεται μέσα στὰ ἀρχαῖα φιλοσοφήματα, εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῆς χριστιανικῆς. Ὑπάρχουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα καὶ στὴ μίαν καὶ στὴν ἄλλη, ὑπάρχει πρὸ παντὸς ἡ ἀθανασία, γνῶρισμα κοινὸ καὶ στὴν ψυχὴ, ὅπως τὴν ἔζησε καὶ τὴν ἐρμήνευσε ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καὶ στὴν ψυχὴ, ὅπως τὴν ἔθεσε ὁ Χριστιανισμός. Ἀλλὰ εἶναι ἄλλο τὸ εἶδος τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀποψὴ καὶ ἄλλο κατὰ τὴν χριστιανικὴν. Ἡ χριστιανικὴ ψυχὴ εἶναι πλάσμα τοῦ Θεοῦ, ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ εἶναι κλάσμα τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ψυχὴ ὡς πλάσμα τοῦ Θεοῦ, αὐτὴ εἶναι ποῦ φανερώνεται τώρα μέσα στὴς Ἑξομολογήσεις τοῦ Αὐγουστίνου. Δὲν εἶναι ἐδῶ τὸ κύριο ἢ γνώση, ἀλλὰ ἡ ὀρησκευτικὴ συνείδηση, ἡ συναίσθησις ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλάσμα. Οἱ Ἑξομολογήσεις εἶναι ἡ αὐτοβιογραφία τῆς ὀρησκευτικῆς ψυχῆς, τῆς χριστιανικῆς. Ἡ ὀρησκευτικὴ εὐαισθησία εἶναι τὸ κύριο γνῶρισμα τῶν Ἑξομολογήσεων· μιὰ ἀπίθανη θερμὴ ψυχῆς διαπνέει ὅλο τὸ ἔργο, ἓνα πνευματικὸ φῶς πρωτόφαντο τὸ διαφωτίζει ἔσωθεν. Τοῦτο εἶναι ποῦ καθιστᾷ τῆς Ἑξομολογήσεις ἔργο ἀθάνατο, μνημεῖο ὀρησκευτικῆς πείρας ἀχώρευτο ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ τριβὴ καὶ ἀλλαγὴ. √

Τὴν ἐποχὴ ποῦ γεννήθηκε ὁ Αὐγουστίνος, τὸ 354, ἡ χριστιανικὴ ὀρησκεία εἶχε κατακτήσει τὸ ἑλληνορωμαϊκὸ κράτος· ἦταν καθιερωμένη ὡς ἐπίσημὴ ὀρησκεία. Ὁ Αὐγουστίνος γεννιέται ὀγδόντα περίπου χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου μεγάλου Ἑλληνοφιλοσόφου, τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πλωτίνου. Τὸ φιλοσόφημα τοῦ Πλωτίνου εἶναι τὴν ἐποχὴ αὐτὴν ἡ μεγάλη πηγὴ ὄλων ὅσοι φιλοσοφοῦν. Καὶ ὁ Αὐγουστίνος πρῶτα ἔγινε νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος καὶ ὕστερα χριστιανός· γιὰ τοῦτο καὶ ὁ Χριστιανισμός του εἶναι διαποτισμένος μὲ πολλὰ νεοπλατωνικὰ νοήματα. Προτοῦ ὅμως γνωρίσῃ τὴν νεοπλατωνικὴν φιλοσοφίαν γοητεύθηκε ἀπὸ τοὺς Μανιχαίους, αἵρεση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ὁποία πίστευε, ὅτι κάτεχε τὸν δρόμον τῆς ἀλήθειας, καὶ δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὴν αὐθεντία τῆς ἐκκλησίας, οὔτε ἀπὸ τὰ « γραμμὰ παραμύθια τῆς Ἀγίας Γραφῆς ». Ἀλλὰ προτοῦ ἀκόμη γνωρίσῃ τοὺς Μανιχαίους τὸ πνεῦμα του ἐλύσθηκε ἤδη σὲ ἡλικία δέκα ὀκτώ χρονῶν ἀπὸ τὸν Hortensius τοῦ Κικέρωνος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἓνας « λόγος προτρεπτικὸς εἰς φιλοσοφίαν ». Τὸ ἔργον τοῦτο ἐνθουσίασε τὴν νεανικὴν ψυχὴν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τῆς μεγάλωσε τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ πρὸς τὰ ἰδανικὰ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μὲ τὸ ἔργο τοῦτο